

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI'
XALF'Q BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

A`jiniyaz ati`ndag`i' No`kis ma`mleketlik pedagogikali'q instituti'

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati' fakul`teti

4 a kurs studenti Qutli'muratova Ulzadani'n`

Uli'wma til bilimi pa'ninen

wo'zbetinshe jumi'si'

Tema: Qaraqalpaq a'lipbesi

İlimiy basshi':

f.i.k. S.Shi'nnazarova

No`kis-2015

Tema: Orfografiya

Jobasi':

- ❖ **Kirisiw**
- ❖ **Qaraqalpaq tili orfografiyasi'ni'n' qa'liplesiwi**
- ❖ **Qaraqalpaq tili orfografiyasi'ni'n` principlerin tu'sindiriw**
- ❖ **Orfografiyani' woqi'ti'w ma`seleleri**
- ❖ **Juwmaq**
- ❖ **Paydalani'lg'an a'debiyatlar**
- ❖ **Qosi'mshalar**

**Ilimpazlar ha'zirgi ku'nde du'nya
ju'zinde jazi'w sistemaslari'ni'n'
4 topari' atap ko'rsetedi.**

**1.Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an
jazi'w sistemaslari'. Bul
jazi'wdan du'nya xalqi'ni'n'
30% ten arti'g'i' paydalanadi'**

**2.Slavyan-kirillitsa. Bul jazi'w
tu'rinen paydalani'wshi'lar
du'nya xalqi'ni'n' 10% tin
quraydi'**

**3.Arab jazi'wi'. Bul jazi'wdan
du'nya xali'qlari'ni'n' 10%
ten arti'g'i' paydalanadi'.**

**4.Hind buwi'n jazi'wi'. Bul jazi'wdan
du'nya xali'qlari'ni'n' 20% ti
paydalanadi'.**

**Demek, qaraqalpaq tili – 1-toparg'a yag'ni'y
lati'n jazi'wi' sistemaslari' topari'na kiretug'i'n
tillerden biri.**

Qaraqalpaq tili jazı'wı'nı'n' du'zilip rawajlanı'wı'nda ha'm wonı'n' jetilisiwinde tiykari'nan to'rt da'wirdi atap ko'rsetewge boladı'

I.Reformalang'an arab alfaviti (1924-1929-j.).

II.Lati'nlasqan alfavıt (1930-1940-j.)

III. Rus grafikasi' tiykari'ndag'i' alfavıt (1940-1990 j. deyin)

IV. Lati'nlastı'ri'lg'an ha'zirgi qaraqalpaq alfaviti

V. Lati'n jazı'wı'na tiykarlang'an a'lipbege
wo'zgerisler kiritiw (1994-jı'l 6-fevral)

VI. Lati'n jazı'wı'na tiykarlang'an a'lipbege wo'zgerisler
kiritiw 2009-jı;l 8-oktyabr (ha'rip sani' - 34)

- ❖ Lati'n grafikasi' tiykari'ndag'i' jan'a qaraqalpaq alfavitinde 32 ha'rip boli'p, wolardan 9 dawı'sli' ha'rip, 23 dawı'ssi'z ha'rip boli'p alvafittin' ta'rtibi to'mendegishe ali'ng'an yedi:
- ❖ ***a, b, c, d, a', ye, f, g, h, x, i, j, k, l, m, n, n', wo', p, q, r, s, u, v, y, z.***

- ❖ Qaraqalpaq tilinin' jazi'wi' lati'n grafikasi' tiykari'ndag'i' jan'a alfavitke ko'shken waqi'tta, bas ha'ripsiz qabi'l ali'ng'an yedi. Bunday yag'ni'y alfavittegi ha'riplerdi bas ha'ripsiz qabi'l ali'w qaraqalpaq tilinen basqa tu'rkiy tillerinde bolg'an yemes.
- ❖ Solay yetip, qaraqalpaq tilinin' jazi'wi' 1929-ji'li' jan'a lati'nlasti'ri'lg'an alfavitke toli'g'i' menen wo'tip boldi' ha'm usi' ji'li' «Qaraqalpaq a'lipbesi», B.Eralievtin' «Xat tani'», Q.Ayi'mbetov ha'm B.Eralievtin' «Egedeler sawati'», al 1930-ji'li' «Qaraqalpaqsha til sabag'i'» kitaplari' basi'li'p shi'qti'.
- ❖ Qaraqalpaq tilinin' birinshi grammatikali'q «Til sabag'i'» texnikumlarda ana tili retinde sabaq boli'p kirdi ha'm woqi'ti'la basladi'.

1932-ji'li' sentyabr ayi'nda To'rtku'ldegi I orfografiyalı'q a'njumanda G.Alparov, K.Ubaydullaev, Q.Ayi'mbetovlar ta'repinen du'zilgen «Qaraqalpaq tilinin' jan'a imlasi'» qabi'l yetildi. Jan'a alfavit qurami'na hesh qanday wo'zgerisler kirgizilme-di, tek g'ana ayi'ri'm ha'riplerdin' worni' wo'zgerdi: arnawli' qaraqalpaq seslerin bildiriwshi ha'ripler alfavittin' son'i'na ko'shirildi ha'm soni'n' menen birge birinshi ret bas ha'repler qabi'l yetildi.

Jan'a alfavittin' ta'rtibi to'mendegishe yedi:

A a,	Z z,	R r,	Ş ş,
B b,	J j,	S s,	A' a',
V v,	K k,	T t,	Q q,
G g,	L l,	U u,	Yu yu,
D d,	M m,	F f,	Ŋ ŋ,
E ye,	O o,	X x,	O' o',
Ç ç,	P p,	H h,	Y y

Jan'a alfavittegi ha'riplerdin' sani' 32 yedi, wolar 9 dawi'sli' ha'm 22 dawi'ssi'z ha'replerden ibarat yedi. Jan'a orfografiyalig'qa' delerde to'mendegi wo'zgerisler kirgizildi:

1) qi'si'q dawi'sli' «ı» ha'm «i'» seslerin barli'q buwi'nlarda saqlap jazi'w;

2) qi'si'q dawi'sli' yerinlik «u» ha'm «u'» seslerine jazi'wda tek birinshi ha'm yekinshi buwi'nlarda saqlap jazi'w; mi'sali': uzunlg, bygyngi, tylkyni, ykyni.

3) Ashi'q dawi'sli' yerinlik «o», «o'», seslerine tek birinshi buwi'nda jazi'w; mi'sali': bo'dene, wotn, toqm ha'm t.b.

4) So'zdegi ayi'ri'm dawi'ssi'z sesler geyde almasi'p yesitilse de, jazi'wdi' so'zlerdin' tiykari'n saqlap jazi'w ko'zde tuti'ladi'. Ma'selen, senler (seller yemes), ko'nbegin (ko'mbegin yemes) songa ha'm t.b.

Bul jobada da qaraqalpaq tilindegi bas ha'riplerdin', qi'sqarti'lg'an qospa so'zlerdin' jazi'li'wi' da birinshi ret qa'delerge kirgizildi.

Q.Ayi'mbetov «İmla jobasi'na qosi'msha pikirler» degen maqalasi'nda ko'pshilik tin' pikirlerine su'ene woti'ri'p, imla jobasi'na wo'zinin' pikirlerin aytadi':

- «i,j» wori'ni'na i-ali'w;
- «v» worni'na v-ali'w;
- «i» worni'na u-ali'w;
- «barami's» yemes «barami'z» dep jazi'w;
- yerinlik seslerdi bas tartadi';
- imlani'n' ha'mmege worta q bir qa'lipke tu'siwin talap yetedi. .

Qaraqalpaq tili orfografiyası' haqqı'ndag'i' ayti'lg'an ha'r tu'rlı pikirlerden keyin, 1935-jı'lı' iyunde To'rtku'lda yekinshi til-imla a'njumani' shaqi'ri'li'p, wonda alfavit ha'm orfografiyag'a birqansha wo'zgerisler kirgizildi:

- 1)jazi'wda birinshi buwi'nda qi'si'q dawı'sli' «i», «i» ha'riplerin jazbaw;
- 2) alfavitten qaraqalpaq tilinin' arnawli' seslerin bildiretug'i'n a', wo', u' ha'riplerin ali'p taslaw;
- 3) yerinlik xi'zmetin atqaratug'i'n qi'si'q dawı'sli' «i», «u» ha'riplerin tek g'ana birinshi buwi'nda jazi'w; Mi'sali': qulp, uzn, gyzgi, tylki t.b.

G'a'rezsizlik ji'llari'na shekemgi qaraqalpaq jazi'wi'

qaraqalpaq tilinde a'lipbelerdin' qollani'lg'an da'wirlerin ji'llar yesabi'nda qarasti'ratug'i'n bolsaq, Arab a'lipbesi to'rt ji'l, lati'n a'lipbesi 1928-jil'dan 1940-jil'g'a shekem won yeki ji'l, al wori's a'lipbesi (35 ha'rip mug'dari'nda) 1940-1960-jillarg'a shekem jigirma ji'l dawami'nda wori's a'lipbesi 1960-jillarda (41-ha'rip mug'dari'nda) bu'gingi ku'nge shekem lati'n a'lipbesi menen qatar qollani'li'p kelmekte.

2009-jil'di'n' oktyabr ayi'nda u'shinshi shaqi'ri'q Qaraqalpaqstan Respublikasi' joqari' ken'esinin' won to'rtinshi sessiyasi'nda «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda» g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' ni'zami'na qosi'mshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw tuwrali' Qaraqalpaqstan Respublikasi' joqari' ken'esinin' qarari'nda to'mendegiler ko'rsetilgen yedi.

- ❖ «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami'na qosi'mshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw haqqi'ndag'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' ni'zami' qabi'llansi'n ha'm qabi'llang'an waqi'ttan baslap ha'reketke yengizilsin.
- ❖ Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ministrler ken'esi bir ay mu'ddetke wo'z sheshimlerin «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' ni'zami'na wo'zgeris ha'm qosi'mshalar yengiziw haqqi'ndag'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami'na muwapi'qlasti'ri'lsi'n, Ministrler ha'm sho'lkemlerdin' usi' ni'zamg'a qayshi' keletug'i'n normativlik hu'jjetlerinin' qayta qarap shi'g'i'li'wi' ha'm biykarlani'wi'n ta'miyinlesin.
- ❖ 1996-jil' 26-fevraldag'i' «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' ni'zami', 1994-jil' 24-sentyabrdegi «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami', 1995-jil' 10-iyuldegi «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami'na wo'zgerisler ha'm qosi'mshalar kirgiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami' wo'z ku'shlerin joytqan dep tabi'lsi'n»¹ degen mazmundag'i' qarari' ja'riyalani'p, usi' qarar tiykari'nda 6 punktten ibarat «Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' ni'zami'na qosi'mshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw haqqi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' Ni'zami' ja'miyetshilik na'zerine usi'ni'ldi'.

Lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesindegi basli' wo'zgerisler to'mendegilerden ibarat:

- ❖ 1. Rus tilinen yamasa basqa yevropa tillerinen kirgen so'zlerde jumsalatug'i'n kirillshe c ha'ripbi worni'na a'lipbedegi s ha'ribin kiritiw;
- ❖ 2. So'z basi'nda ye, ye ha'ribi rus yamasa basqa evropa tillerinen kirgen so'zlerde ye worni'na g'ana qollani'li'wi' (elektr-elektr, ekran-ekran) al tu'pkilikli so'zlerdin' basi'nda bolsa ye jazi'lmay, wol y ha'm ye ha'riplerinin' dizbegi arqali' yag'ni'y ye ko'rinishinde jazi'ladi' (yelec, yeki, yer ha'm t.b.).
- ❖ 3. So'z basi'nda jumsalatug'i'n wo ha'ribinin' jag'dayi' da ye si'yaqli' boladi'. Sonli'qtan wo ha'ribi de so'z basi'nda tek rus yamasa evropa tillerinen kirgen so'zlerde (opera-orkestr t.b.) qollani'ladi', al tu'pkilikli so'zlerdin' basi'nda yeki ha'rip penen, yag'ni'y (wo ko'rinishinde) (wot, woqpan, wol, woy) ha'm t.b. jazi'ladi'.
- ❖ 4. Tek tu'pkilikli so'zlerde g'ana jumsalatug'i'n wo' ha'ribi de so'zdin' basi'nda yesitiliwine qaray wo tu'rinde jazi'li'wi' za'ru'r (wol, wos, womir, wor, wokiniw ha'm t.b.).
- ❖ 5. Ha'zirgi ha'rekettegi dawı'sli'i' ha'ribinin' lati'nsha varianti'ni'n' qaptali'nan apostraf qoyi'li'p, İ,i ayi'ri'li'p jazi'ladi'.
- ❖ 6. Rus tili yamasa yevropa tillerinen kirgen so'zlerde jumsalatug'i'n kirillshedegi ch worni'na ch ha'ribi shash, shana, ash, shigit si'yaqli' so'zlerde, al ch ha'ribi chex, chek, shexov si'yaqli' rus yamasa yevropa tillerinen kirgen so'zlerde jumsaladi'.

- ❖ – 2009-ji'l oktyabr ayi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi' joqarg'i' ken'esinin' won to'rtinshi sessiyasi' qarari' menen lati'n jazi'wi'ndag'i' qaraqalpaq a'lipbesinde ja'mi ha'ripler sani' 34, wolardan 9 ha'ribi dawi'sli' seslerdi an'lati'w ushi'n, al 25 ha'rip dawi'ssi'z seslerdi an'lati'w ushi'n jumsaladi'.
- ❖ -2011-ji'l 31-yanvar ku'ni Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ministrler ken'esi ta'repinen «Ma'mleketlik til haqqi'nda»g'i' O'zbekistan Respublikasi' ni'zami'ni'n' a'melge asi'ri'li'wi' boyi'nsha Respublika komissiyasi'ni'n', ma'mleketlik til haqqi'nda ni'zami'ni'n' wori'nlani'wi'n ta'miyinlew boyi'nsha shara-ilajlar rejesi islep shi'g'i'ldi'.

- ❖ Akad.A.Da'wletov «A'lipbedegi wo'zgerisler-turmi's talabi'» dep atalg'an maqalasi'nda: «A'dette a'lipbenin' yen' da'slepki joybari' til biliminin' usi' tarawi' boyi'nsha qa'nige adamlar ta'repinen du'zilip shi'g'i'li'p, taqi'lawg'a usi'ni'ldi' ha'm ali'mlardi'n', woqi'ti'wshi'lardi'n' baspaso'z xi'zmetkerlerinin' qurami'ndag'i' qa'nigeler ta'repinen talqi'landi'.
- ❖ Na'tiyjede a'dewir jetilisen qaraqalpaq a'lipbesi do'retildi. Bunda bir jag'i'nan qaraqalpaq tilinin' wo'zinshelik wo'zgesheliklerin saqlap qali'wg'a, yekinshi jag'i'nan basqa tuwi'sqan tu'rkiy tillerdin' jazi'wi'na jaqi'nlasti'ri'wg'a ha'reket yetildi»dep wondag'i' wo'zgerislerdin' paydalani'wda abzalli'q ta'repleri so'z yetildi.
- ❖ A.Da'wletov"Jazi'wdi' jetilistiriwdin' ayi'ri'm mashqalalari'" dep atalg'an maqalasi'nda bolsa **ye, wo, wo** fonemalari' so'zdin' basi'nda mudami' diftong (qosarli' dawisli'lar) tu'rinde ayti'latug'i'n ilimiy derekler menen da'lillep ko'rsetedi.
- ❖ Ha'zirgi ha'rekettegi lati'nlasti'ri'lg'an qaraqalpaq a'lipbesine jan'ada s, ch ha'riplerinin' kirgiziliwi ha'm ayi'ri'm dawisli' ha'riplerdin' jazi'li'wi'na wo'zgerisler kirgiziliw jag'daylari' haqqi'nda wo'z ilimiy ko'z-qaras pikirlerin da'lillewler menen ko'rsetip berdi.

Usi'ni'li'p woti'rg'an qaraqalpaqsha lati'n a'lipbesi

1	A a	10	J j	19	S s	28	O' wo
2	B b	11	K k	20	T t	29	I' i'
3	C c	12	L l	21	U u	30	U' u'
4	D d	13	M m	22	V v	31	G' g'
5	E ye	14	N n	23	W w	32	N' n'
6	F f	15	O wo	24	X x	33	Sh sh
7	G g	16	P p	25	Y y	34	Ch ch
8	H h	17	Q q	26	Z z		
9	I' i	18	R r	27	A' a'		

Qaraqalpaqsha kirillsheden lati'n a'lipbesine sa'ykeslik kestesı

1	Aa	Aa	9	Ee	YO, Yo,yo	17	Mm	Mm	25	Tt	Tt	33	Chch	Chch
2	A'a ,	A' a'	10	Jj	Jj	18	Nn	Nn	26	Uu	Uu	34	Shsh	Shsh
3	Bb	Bb	11	Zz	Zz	19	N'n'	N'n'	27	Ww	Ww	35	Shsh	Chsh
4	Vv	Vv	12	İi	I'I	20	Oo	Oo	28	U'u'	U'u'	36	I'i'	Ee
5	Gg	G g	13	Yy	Yy	21	O'o'	O'o'	29	Ff	Ff	37	Ee	Yuyu
6	G'g ,	G' g'	14	Kk	Kk	22	Pp	Pp	30	Xx	Xx	38	Yuyu	YU, Yu,yu
7	Ee	E, ye, e	15	Qq	Qq	23	Rr	Rr	31	Hh	Hh	39	Yaya	YA, Ya,ya
8	Dd	D d	16	Ll	Ll	24	Ss	Ss	32	Ts ts	Cc			

Paydalang'an a'debiyatlar dizimi

- **Abdinazimov Sh. N. Qaraqalpaq tili tariyxi'. (Oqi'w qollanba) No'kis, 2002. 62 bet.**
- **Ayi'mbetov M. İmlami'zdag'i' modernizatsiya -da'wir talabi' // «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasi'. 21-aprel, 2011 j, №4**
- **Berdimuratov ye., Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili fonetika. Leksikologiya. No'kis. 1979. -343 b.**
- **Berdimuratov Ye. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. No'kis, Bilim, 1994. 175 bet.**
- **Da'wletov A. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm. No'kis, 1993.**
- **Da'wletov A. Ha'zirgi qarakalpaq a'debiy tilinin' seslik du'zilisi. No'kis, 1995, - 280 b.**
- **Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 1999, -391 b.**
- **Da'wletov A., Seytnazarova İ. «Qaraqalpaq tilinde ayi'ri'm fonetikali'q terminlerdin' jumsali'w wo'zgeshelikleri»//«Tillerdin' wo'z-ara qatnaslari' jag'dayi'nda hazirgi qaraqalpaq tilinin' terminologiyasi'n ta'rtiplestiriw ma'seleleri» konferenciya. N-1992**

DIQQATLARINIZ USHIN RAXMET!